

с/Кавказ/2

1-415

670059 —

ЖИМБИН АНДРЕЙ

Кична жирна чим

ср

с/Калм²
Д 415

ЖИМБИН АНДРЕЙ

КУУНЭ ЖИРЬЛ ИИМ

Келвrmүд

— 670059 — 12
PK

Элст

Хальмг дегтр һарһач

1990

НАРГ

Уклиг дийлсн күсл	3
Теетг	28
Иньгм, альд бөөнөч?	35
Өвөрц йовдл	46
Мартгдсн дүр	64
Зүркэр тэвгдсн бумб	70
Дурн гидг — акад юмн	76
Байрас үүдсн зовлң	85
Би ямаран баатр бээжв?	91
Одмн	97
Керг ингж бас хahlгддмн	105
Хуртг кегдсн белдвр	114
Күүнэ жирһл ним	119
«Эрвго керг»	130
Даалһвр гисн...	139
Аһурсчин нөкднр	154
Иргч жирһлин эклц	171
Худнр	179
Цаста салькн	185
Өр өвч көгшэс	189
Зөв диилхлэ	196

ҮКЛИГ ДИИЛСН КҮСЛ

1

Шикрэ-эмгнүр таңһчин газетин корреспондент ирж, интервью авхмчн гисн зэңг хаврин сээхн чилгр тагчг өдрэр генткн һарсн оһтрһун дун метэр Ниицэн хотна күн болһнд сонсгдв.

«Корреспондент» гисн үгиг хотна улс икнхдэн меддг болвчн, «интервью» гисн үгиг түрүн болж сонсжах улс бас олдв. Болв эдн нег-негнэсн сурлдад йовж, эн үгин утхинь удан болл уга цу-һар гишң медв.

Колхозин партийн организацин сеглэтр тер өрүн Саарл-өвг-нэд орж ирв:

— Саарл-аав, эндр мана хотнур таңһчин газетин корреспондент ирж, Шикрэ-ээжэс интервью авхар седжэнэ,— гив.— «Корреспондент», «интервью» гисн үгмүд медгдженү? Угай? Талданар келхлэ, газетин кедлэч ирж, Шикрэ-ээжлэ күүндх болжана. Сур-врмуд өгх. Хэрү авх... Күүндвр болсн саамла теднэ өөр би эврэн бээс гижэлэв. Болв намаг района цутхлнгур дууджана. Шикрэ-ээж тер корреспондентлэ үгэн медлххднь та, Саарл-аав, дөң болтн. Танас суржанав... Алдр Төрскэн харсгч дээнд бэрсн Диилврин дөдчдч өөнлэ болн тер диилврин үүдэсн эндрк сээхн жирһллэ ирлцүлж, дөкэд теднэ төлэ залуһарн болн һурвн көвүһэрн һарутсн Шикрэ-ээжин бээдл-жирһлинь болн седкл-ухаһинь медх күсл-тэ күүндвр болх зөвтэ,— гиж парторганизацин сеглэтр болх йов-длла көгшэг таньдулв.— Не, күүндврэн чикэр кетн.

...Болх күүндврт Шикрэ-эмгиг белдх, терүнд дөң болх даалһ-врта Саарл-өвгн дарунь гилтэ энүнүр одв.

— Сүүлин дэн чилэд, экирин нульмсн асхрдган уурсн кемэс нааран дөчн жил давв. Эн цагин дотр күмн-эмтнэ хойрдгч, һур-дгч үйин улс өсж босжана,— гиж Саарл-өвгн урднь келжэсн үг-мүдэн цааранднь басчн утдулв.— Тийгхлэ...— Болв энүг күңц келүлл уга Шикрэ-эмгн бийнь эклв.

Бийэсн ах, ташр залу күүнэ келжэсн үгинь күцц келүүл уга, эврэннь тоолврэн Шикрэ-эмгн келсиг түрүн болж алц болсар Саарл-өвгн тажрха цаһан сахлан илэд, уутьхн хойр хар нүдэрн инэм-сглэд: — Не, кел, кел,— гив.

— Дэн чилсн болхий? Экирин нульмсн асхрдган уурсний? Хойрдгч, нам һурвдгч үйин улс өсжэнэ гинэт. Эн үйиртн күн болһнд бээнү?— гиж Шикрэ-эмгн чанһ биш, болв нег мөслсн дууһар бурушав.— Та, Саарл, яһад иигж келжэхмт?..

Шикрэ-эмгнэ эццн хумха цаһан чирэ оошкрад, кезэ нег цагт бээсн эврэннь баһ цагин дүр һарад одсинь Саарл-өвгн үзв.

— Иигж газетмүд бичнэ, радиоһар чигн келнэ гиж, та келхэр бээдг болхт. Чик. Чикэр бичжэнэ, чикэр келжэнэ. Газетэс ирх тер күүнтн, корспанден гинт, бас тиигж келх. Би медэ бээнэв. Хажһр юмн мел уга. Болв газет, радио ода мана цагт болжах талдан, нам зөвөр ик зершг йовдлмудын тускар чигн өдр сө уга бичэд, келэд бээнэлм. Делкэ деер нег-негэн алж, куджах улста һазр дала. Зуг мана орн-нутгт, мана һазрт, сэкүсн ээлдтхэ, ода деерэн тиим аюл уга. Болв мана улс һаран атхад, нүдэн аняд суухш. Нарта орчлң деер юн болжахинь би, дала орс келн уга болвчн сонсад, медэд бээнэв. Нег-негэн алдад кевтнэлм. Тедн дотр кедү бичкдүд, кедү экир йовхв?! Энүнэ тускар мана хальмг радио чигн хальмг келэр келнэ. Тиигхлэ, экирин нульмсн асхрдган мел уурва гиж келж болшголм... Дээнэ хөөтк цуг эн жилмүдин туршарт нульмсн даңгин асхрата. Хойрдгч, һурвдгч үйирин улс өсжэнэ гинэт. Миниһар болхла, энтн мел хажһр тоолвр. Үлгүрнь, ода минн туст... — Шикрэ-эмгн көлөн сольж боһчад, гүүнэр саналдчкэд: — Би ода найн хойртав, ач-жич гиж нанд төрүц уга. Дэн эклснэ маңһдуртнь залуһан болн арвхн йистэ ууһн көвүһэн терүнд мордуллав. Дөчн хойрдгч жил — хойрдгчан, дарук жилднь — отхн көвүһэн... Теднэсм негнь чигн хэрү эс ирсинь та бийтн меднэт... — Шикрэ-эмгн бүстнь уята ик цаһан альчурин үзүрэрнь нульмсан арчн бээж, эгзңнсн дууһар цааранднь келв: — Нарта орчлң деер найн хойр жилд бээчкэд, ачнран эс үзнэ гиснэс үлү тату хөв күүнд, нег үлү күүкд күүнд бээдви? Иим насндан ээж болх бээтхэ, элңцг эк болж чадхм, болв би эк чигн биш болжанав. Үрн уга гергиг эк гиж нерэдж болхий? Заячан би ямаран бээдлэрн һундасн болхв?

Саарл-өвгн болн Шикрэ-эмгн нег ээмгт һарч, өссн-боссн, ташр өөрхн садн улс, тегэд чигн нег-негэн дегэд сээнэр меднэ. Ямаран чигн илв һазр деер кенд, кезэ болв чигн учрш угаһинь эдн лавта меднэ. Болв Шикрэ-эмгнэ чилгч уга күсл, чилгчнь өөрдсн насн эн саамд, баахн зуур болвчн, эзнэннь зүркинь һашудулад орксинь Саарл-өвгн меджэнэ. Эмд бээсн күүнд юн эс учрхв? Хөвчнь ики эрт тасрла, сән юм дэжж бичэ күлэ гиж, энүнд нег чигн

күн келсн угалм. Тиигж тааж келдг күн чигн уга, тиим үг эн бийн чигн күлэж бөөхш.

Белдэн иим ик цаһан альчур урдк цагла эдлэр зүүдг эмгд ода бас уга. Болв иим альчур белдэн боох селвг энүнд Саарл-өвгнө ач күүкн Булһа өглө. Шикрә-эмгн буру гисн уга. Эднә хойраннь чигн тоолврнь эн туст харһв: медәрсн күүнә нүднәс, нег үлү һаза һарсн цагт, серүн салһкнас, эс гиж нам тагтан чигн нульмси цээрнә. Тер болһнднь нульмсан арчх альчур хөөх кергтә болна. Хәәсн цагтнь тер альчурнь зәрмдән олдж өгл уга энүг бас зована. Эннь бас медәрснә уршг.

Белдэн иим ик альчур уйдгнь бас учрта: хамр арчдг йиринә эвтәкн альчур түргәр норна, терүг дару-дарунь уһах, хагсах, талдан селгәни альчур хөөх кергтә. Шикрә-эмгн бийиннь мөдинь медхәр медәтирәс кен болвчи ирхлә, ташр дәәнә тускар, терүнәс хөрү хәрж эс ирсн улсин тускар күүндвр һархла, альчур керглһн нег үлү икднә. Иим күүндвр, эс гиж алгдсн, зәнг угаһар геәдрсн улсин туск тодлвр, алдр дәәнд диилвр бәрснә өөниг темдглх цаг өөрджәх кемлә, дегәд олар учрдг болв. Дәәнә ветеранмудын тускар, дәәнд баатр-зөрмг үүлдвр үүлдәд әмән өгсн баатрмудын нам бүкл өрк-бүлмүдин тускар, теднә бәәц ясруллһна, эс гиж бәрсн алдр диилврмүдин нилчин тускар өдр болһн телевизорар үзүлнә, радиоһар келнә. Иим йовдлмудас нань ташр иигәд, Саарл-өвгн метәр, ирсн улсла бас теднә тускар күүндх... Цуг эн тоот Шикрә-эмгнд, нег халхарн таасгднә, наадк халхарн, энүг зована.

Мана орн-нутгт дәәнд орж, цусан асхж, диилвр бәрсн улсан, терүнд әмән өгсн улсин өрк-бүлинь эс мартдгнь йир сән гиж эн байрлна, тер байран күүндсн улслаһан хувалцна. Болв иим саамд энүнә һундл бас үүднә: үрн-садн чигн, ач-жич чигн уга үлдсн нанд юн байр бәәхв гиж, эн цөкрнә.—Би талдан улсин байрт, тендә хөвд багтх хүвтә болжанава,—гиж келәд саналдад, белднь уята ик цаһан альчуриннь үзүринь авад, нүднәннь булд шахж, цааһаснь һарчах нульмсиг терүндән ивтрәнә. Иигәд зовнһрад, энүнәннь күчнд диилгдәд урсад одсан генткн медәд, бийән эн дәкн һартан авчах болж медгднә.

— Би иим му хөвтә күн болжанава,—гиж урдкаси невчк батрси дууһар Шикрә-эмгн цааранднь келв.—Болв би һанцарн иим бишв. Нанла эдләр хөвән иигж геесн улс бас бәәнә. Бәәнә биш, бәәлә. Тиим улс ода хатяр болх. Хөв уга кевәрн теди нанла эдләр иим икәр көгшртлән тесәд, бәәһә болхий? Иигж бәәлһн кенд кергтә? Бийдм чигн керго. Мини зовлц эн һазр деер чиләд уга болхий?..

— Шикрә, чи ю келжәх күүнвчи? Ода әмти дегәд икәр медәртлән бәәнә. Ар Кавказд бәәх ода зун дөчтә нег өвгнә тускар сар хонг хооран радиоһар келжәсиг би сонслав, терүг цән хонг хоо-

ран телевизорар бас үзүлв: сад дотран көдлмш кеж йовна, һарнь чаһһ. Ода чиги бас арви жилд бээхнь алдг уга,— гиж Саарл-өвгн цээлһв.— Чи бийән көгшид тоолнач...

— Сонслав, үзлөв,— гиж Шикрә-эмгн эс таассар чаһһрв.— Тер бийнь дээнд одсн уга, көвүднь, ачирнь дэәнэс цуһар бүрн-бүтн хәрж ирсн болх. Ода терүнд дала болсн жичир чиги бээх. Тиигхлә, тер зун дөчн жилд бээлгө яах билэ? Тиим күн хойр зу чиги күрх.

Зуг энүг бийиннь зовлң диилсн, ташр эк болсн деерән эмг эк, һаһц эк, ташр элңц экнь чиги болх наста эврә, күүкд күүнә зокал, күсл диилсн — иим саамла, Шикрә-эмгн иим һундлтаһар келдгинь, келх чиги зөвтәһинь Саарл-өвгн сээхн меджәнә. Болв Шикрә-эмгнә иим өшрлг дегәд ик уданд татгдхш. Дөрви-тави минут давсна хөөн зовлңнь баһрсн метәр, эс гиж учрад хуурсн хар мөртә бөөдлиг хуврулж, ондарулж болшгог дәкн нег медсәр эн номһрна. Эндр бас тиим юмн учрв.

— Кемер талдан улсин үрн-сәдн дэәнэс эрүл-менд хәрж ирсн болхла, бас сән. Тедн нанд буру һарһсн уга. Тедн цуһар алгдж одсн болхла, ода бидн юн жирһл эдлжәх биләвидн? Давсн цаган тодлһн, зовлңдан диилгдлһн, зуг мана цогц-махмудыг бас чиги эвднә, насн-жилиг ахрдулна,— гиж Шикрә-эмгн келәд, гүүнәр саналдад, ик цаһан альчуриннь үзүринь дәкн нүдндән күргв.

«Иигж бөөлһн кенд кергтә? Бийдән чиги, күүнд чиги бишәр...» — гиж Шикрә-эмгн келдг болв чиги эн үкхәр эс бээхинь, хөвәсн ода чиги цөкрәд угаһинь Саарл-өвгн бас меднә. «Иим ик олн жилд күләжәх би нег болвчн үрнәннь салтринь үзлгө үкхм болхий?» — гиж Шикрә-эмгн нег дәкж келсинь Саарл өвгн сонсж, алн болла: «Залуһ, һурви көвүн — цуһар алгдж одсн бөөнәлм, алгдсна туск цаасд авснәннь хөөн дөч һар жил давш. Тегәд, эн ода күртл кениг күләжәдг болхви? Тер цаасднь энүнә герин барун шуһуд бээх хала бүрүтә, төмр бүстә авдрин йоралд, барун өңцгтнь дүрәтә бөөнәлм. Теднән эн кесг дәкж нанд үзүллүс... «Худл, эндү болх эсий? Нег гертәс дөрви күн алгдсн болхий? Мини туст тенгр тиим аврлт уга болхий?» — гиж келәд, тер цаасдан хәрү, урдк бөөрнднь тәвлүс... «Худл, эндү цаасд гиж, тедниг эн үнн седкләсн сандг болхий?...»

2

Корреспондент, баахи шар орс көвүн, үдин алднд ирв.

Герүр орх зөв авчкад, орж ирсн өндр нурһта, эццн цогцта, шулун-дулун бөөдлтә, ик гихдән, хөрн тав күрсн көвүн «Сергей, корреспондент» гиж, эврәннь нерән боли даажах үүлән зәнглв, сурх, медх күслтә төрән цээлһв.

— Та, ээж, ода найн хойрта болжанат. Та эврәннь насни тур-

шарт кесг дээнэ көллө харһвт, сүүлин дээнд залуһан, һурвн кө-
вүһән гееввт. Эн туст, мана Алдр Диилврн 40-ч өөнд белдвр бо-
лжах кемлө, та юн гиж санжанат?— гиж корреспондент сурв.

— Би залуһасн, һурвн көвүнэсн хөөһүв, һанцарн үлдүв. Бо-
лв би олн-эмтн дунд бээнэв, тегэд чигн һанц бишв.

Шикрэ-эмгнэ өгчөх хэрү сонсж, Саарл-өвгн байрлв: «Би сана
бээлэв. Эн чик тоолврта, күцц ухата күн. Эн эврәннь туст учрсн
һундлта уршгиг диилж, цуг олна хэлэцэр эндрк жирһлән үзж,
иргчдән нээлжэх күн».

— Дээнэ хар үүлинь бидн кезэ чигн мартшговидн. Зуг дэжж
тиим аюл мана ода бээх чигн, хөөтк чигн үйнрт бичэ учртха гиж,
би зальвржанав. Зальвржанав биш, дэ кехэр шүдән хэврлдэд
бээдг улсин өмнэс цуг чидлән һарһж, цуг эвэн олзлж ноолдх кер-
гтө,— гиж корреспондент инэмсгив. Шикрэ-эмгн көвүнд өөлсн
уга: — Э, тиим боллго. Болв ноолдахинь зуг мана орн-нутгин
толһачнр, цуг улс, тадн кех болжанат. Бидн болхла, зуг зальврх
болжанавидн.

— Ээж, эн ноолданд та бас орлцж йовнат. Тиим ик зовлцла
харһчкад, эндр күртл иим сээхн чилгр ухаһарн цуг һазрин эгл
улст төвкнүн жирһл мөрэдэд, тер седклән олн-эмтнлэ хувалцад
бээлһн зальврлһн биш, энтн бас чигн сээхн иргчин төлө кежэх
эрүн ноолдан,— гиж Сергей цээлһв.

— Би талданар бээж, талданар ухалж чадшгов. Эн сээхн
жирһлд мини залуһин, мини үрдүдин тэвц орла, теднэ эмн өггд-
лэ. Дэкэд би цуг өөрхн улсан геедг болвчн хот-хувцар тату бээх-
шив, чидлән күрсән эврән кенэв, чидлм эс күрсиг школын сур-
һульчнр, хотна улс кенэ. Эрүл-мендим медхэр өдр болһн гишц
медэтнр ирнэ.— Шикрэ-эмгн корреспондентүр хэләһэд: — Эндр
нам чамла күүндхдм дөң болхар эн көгшә ирв,— гиж келчкөд,
хэлэцән Саарл-өвгнүр эргүлв.

— Чи, Шикрэ, яһжахмчи? Ю келжәнәчи?— гиж Саарл-өвгн
өөлсн дууһар келв.— Би ирлго чигн бээж чадх билэв, болв намаг
таңһчин газетин көдлэчин көдлмш, терүнә кех күүндвр соньмсу-
лж бээхш болһнчи?.. «Бийдн дөң болтха гиж, намаг парторга-
низацин селгәтр илгәсиг эн дадмг күн дүннэд медчкән болжа-
на»,— гиж дотран сансн Саарл-өвгн стул деерән көндрәд, босхар
седв.— Тиигж санжахлачнь, хәрнэв.

— Уга, бичә һартн, көгшә,— гиж корреспондент ээмв.— Би
болхла, ирәд йовж одх күн болжанав. Тадн энд оньдинд бээх,
ташр нег үйин улс, нег-негән дегэд сәәнәр медхт, тегэд чигн бай-
ран, һундлан хувалцхд амр болх. Иим хувацлт угаһар гертән
бээх таднд дегэд уудьврта,— гиж, эн мел хоорндан цүүгсн бичкн
күүкдиг дәкн эвцүлжәх мет жөөлн дууһар келв.— Дэкэд та, аав,
бас нанд кергтәт.

— Медәтә бичкн гисн хойр — әдл: өөч, һундч,— гиж, болсн

йовдласн зөвэр эмэж, нег дууһар гишң Саарл-өвгн болн Шикрэ-эмгн — хоюрн келж, көвүнүр голс хэлэлдв.

— Дээнэ хөөтк жилмүдт эдл-ахуһан хэрү босхж, тосхлһнд яһж Шикрэ-ээж орлцж йовсна тускар та, Саарл-аав, келж чадшгойта?— гиж корреспондент сурв.— Шикрэ-ээж бийиннь тускар дала юм келшго бээдлтө.

— Келлго яах билэве? Би дээнэ болн терүнэ хөөтк кесг жилмүдт колхозин ахлач болж көдлжэсн бээнэлм,— гиж Саарл-өвгн адһв.— Шикрэ тийгхд бригадир билэ.

— О-о, тийм болхла, би таниг ик дуар соңсн гижэнэв. Эн туст танас үлү сээнэр меддг, тегэд чигн чикэр келж чадх күн уга,— гиж газетин көдлөч байрлв.— Не, келтн...

Зуг Шикрэ чигн биш, цуг колхозникүд тер цагт нарн һарснас авн нарн суутл көдлдгин, болн көдлмшин хөөн күүкд улсин кесгн фронтоникүдт дулан хувц сөөни дуусн гилтэ уйдгин тускар Саарл-өвгнэс сонсчкад, корреспондент тер цага улсин дегэд күчр күнд бээдлиг эндрк жирһллэ дүнцүлж, ааврин, ээжрин баатр күч-көлснд байсж, Төрскинннь диилврт эднэ орулсн ик тэвцин кемжәһинь дәкн нег үзж омгшв, тер улс яһж тийгэд тесэд, хонгтан хөрн част көдлөд йовснд алн болв.

— Өшәтниг дииллһнд, хөөннь эдл-ахуһан дәкн делгрүллһнд үнн седкләсн көдлжәх улст терчнь күнд көдлмш болж медгддо билэ,— гиж Шикрэ-эмгн тодлв.— Бригадир бээсн би зәрмдән мел унтдо биләв, нам герүрн дөрви-тави хонгин туршарт мел ирдго биләв. Зав болдм биш.

— Шикрэ фронтд йовнав гиһэд нег саамлж эрлһ бичәд, дээнэ комиссариатур оддг бээнэлм,— гиж Саарл-өвгн инәмсглв.

— Саарл, эрлһит терүгән. Тертн бас учрта билэ. Долан Хараевич, мини залу алгдсна туск цаасн ирхлән, би йовхар чигн седләв. Фронт ямаран икинъ би тийгхд нам сээтр медж чигн бээсн угав. Тегэд чигн тенд көвүдләнән харһхв гиж санлав,— гиж Шикрэ-эмгн келв.— Дәкәд баахн насн...

— Баахн насн гихәс... Та тийгхдән дөч күрчкән болхуговт?— гиж корреспондент сонъмсв.— Энтн сонһн юмн бээж... Тертн, тегәд, юуһар төгсвө?

— Цергә комиссар намаг дуудулж авад келжәнә: «Бидн таниг фронтур йовулж чадшговидн. Та эмч бишт, автомат авч дээлдж бас чадшгот». «Медәтә» гиж холхасн, ода санад бәәхн, тер эмәж кевтәл... «Күүкд күн болжанат...» гиһэд, харм төрсн бээдл һарад бэәнә. Болв намаг некәд бээтл, тер келжәнә: «Колхозин ахлач зөвтә гихлэ, тана сурвриг күцәнәд чигн бәәхвидн. Болв та энд кергтәт гиж, би тоолжана. Ахлачлаһан күүндтн». Тийгхлән, би байрлжана: бийләнә өдр болһн гишң цүүгә татдг, азд амта намаг ахлач бәршго гижәнәв, бәрх зөв чигн терүнд уга.

Болв Саарл намаг сулдхсн уга: дээнэ комиссарла күүндхсн болх бээдлтэ.

— Дөчтэ гергиг фронтд кен йовулдмб?— гиж Саарл-өвгн күүндврилг утдулв.— Фронтд йовхас медэтэч гиж, бидн келж чадшго-видн, бийстн күүндтн, ө-һундл угаһар терүг йовулл уга үлдэж үзтн гиж, цөргэ комиссар келжэнэ. Не, тиигхлэнь, яһдмби гижэһэд, Шикрэд келжэнэв: «Шикрэ, фронтд йовхар бээнчи? Йов. Болв би чамаг иим гергн гиж санж бээсн угав»,— гижэнэв.

— Ямаран гиж санжасн уга билэта?— гиж Шикрэ уурлжана.

— Иим гиж... Күнд көдлмшэс зулад, амр бээр хээдг...— гижэнэв.— Бу атхчад, тенд кевтхв гиж санжанчи? Тенд бас, үклин ээмшгтэ бээдлд көдлх кергтэ, диилвр бөрх кергтэ. Болв энд чамас ик олз бээнэ, чи тиим олз орн-нутгиннь төлэ, диилврин төлэ, көвүдиннь төлэ өгхөр бээхшич. Тенд намаг алж чигн оркх, болв энд иигж, хонгтан хөрн частан көдлжэсид орхнь үксн деер, ташр фронтд одад, эмэн өгсн ке болх гиж санжанчи? Бидн чамд юмби? Зовсарн бийстн зовжатн гиж, мана туст чи дотран санжадг болхч. Би чамаг медэ бээнэв. Йов-йов. Манһдур өрүндөн йовад гя. Би цөргэ комиссарт келчкнэв. Ода хэрэд амр, фронтовичк!— гижэнэв. Болв Шикрэ йовж бээхш: көдлмшэс зулад йовжах күүнэ нер эдлх санан уга.— Саарл-өвгн инэмсглэд, Шикрәһүр, дөкэд корреспондентүр хэлэв.

— Уга, би тиим нернэс сүрдсн угав,— гиж Шикрэ-эмгн дала ик күчн угаһар бурушав.— Намаг тиим күн гиж, кен чигн саншго билэ. Болв би фронтд биш энд ик тус күргхэн медүв. Альд кен ямаран олз өгч чадхин тускар, нег үлү бийиннь тускар тиигхд түрүн болж ухалсм, медсм тер. Би танд, Саарл, икөр ханжана. Фронтыг цуг тоотарнь теткх бас кергтэлм,— гиж Шикрэ-эмгн келв.

— Энтн соньн юмн бээж. Сээнэр төгссн тоот — цуһар сэн. Танд — мана, цуг баһ үйин улсин нерн деерэс ик ханлт. Бидн тадна хаалһар йовж үүлдх, тадна күцэсиг басчн делгрүлх зөвтө-видн. Не, ода менд бээтн, мини энкр көгшэс,— гиж газетин көдлөч эврэннь бас чигн кесг сурврмудтан хэрү авсаннь хөөн келв.— Таднла кесн күүндвр нанд ик байр үүдэв. Би кех кергэн, авсн даалһвран күцэвүв. Мана көдлмш иим болжана. Менд бээтн.

— Уга, кукн, болһажа. Хальмг күүнэ герт орж ирсн күн цэ уулго һарч болдвн? Цэ буслчкв...— Шикрэ-эмгн бешүрн адһв. Улан цэ даруны гилтэ стол деер тэвгдв. Шаазнд кегдв.

Сергей хальмг цэ урднь чигн уудг бээснь көгшэст медгдв. Өгсн ундынь таасж эдлжэхинь үзсн Шикрэ-эмгн ик байрта. «Ачир нанд бээсн болхла, бас иигэд нанур ирэд, цээһим ууһад, келх нег үгдм амдачнь болад бээх билүс»,— гиж эн дэки санж, һундл төрв. Көгшөн седклинь көвүн медв, тегэд чигн тагчг бээж болшго гиж тоолсн болта.

— Хальмг цэ күүнэ унд хэрүлнэ. Би иим давста цэ түрүн болж дөрвн жил хооран уулав. Иир өвэрц унди болж медгдлэ, хөөннь ижлэдэ, нам хаалд йовсн цагтм, нег үлү зунар, мел хээгддг болад бээв,— гиж эн үнн седклэсн келв.

— Мел чик,— гиж Саарл-өвгн энүг дөңив.— Ундасн күн ус уухла, тер улм икэр ундасна. Тегэд чигн теегин улс давста цэ уудг болснчн биз... Чансн цээһинь энүнэ гиич таассиг медсн Шикрэ-эмгн нег үлү ик байрта. Эн нам үнндэн эврәннь төрскн ач көвүһән өөрөн суулһикад, тааста хотынь терүнэ өмн тэвчксн энкр ээжин дүртэ.

Сергей хойр шаазн цэ уучкад, ханлтан дэки нег келэд босв:— Ода йовнав, бас чигн кех көдлмш бээнэ. Менд бээтн.

Эн саамла Булһа орж ирв.

— Күүндврэн төгсэчквта? Би тадна күүндвр соңсхар адһад йовнав,— гиж эн инэмсглв.

— Ээж ман хойрин хоорнд дегэд сэн таарта күүндвр болв. Күүндврин хөөн корреспондентд нерэдгдсн гиичллт нег-негэн дегэд сээнэр медсн ханлта бээдлэр төгсжэнэ,— гиж Сергей инэв.

— Тиигхлэ, тадн йосна бээдлд харһад, йосна зокалар салжах болжанат,— гиж Булһа таасжах аль эс таасжах хойрин хоорндк тиим дууһар келв.— Газетдэн тадн иим үгмүдэр бичнэт, тер үгмүдлөһөн ирлцэтөһөр күүндврэн чигн кесн болжанат.

— Мини буру... Бидн талдан бээдлд күүндврэн чигн, үдшлһән чигн давулвидн. Би шог харһад келжэнэв. Мини буру...— гиж Сергей Булһан өмн зогсж, харан өрч деерэн бэрж, уралан хойр-һурв кецэв.

— Энтн мини ач күүкн. Колхозд саальч болж көдлнэ. Нернь Булһа,— гиж Саарл-өвгн эднэ хоорндк күүндврик ээлтүлхэр седв.

— Та колхозин нертэ саальч Булһа Басанговна болхийта?— гиж корреспондент адһмтаһар соньмсв.

— Би саальчв. Булһа Басанговнав. Зуг нертэ, нерн угаһан медж бээхшив,— гиж Булһа ода невчк ээлтигү дууһар келв.

— Чамаг эн көвүн таньдг болжану?— гиж Шикрэ-эмгн алц болв.— Цуг улсиг меддг болх бээдлтэ.

Шикрэ-эмгнэ соньмслт үзсн корреспондент:— Газетин көдлэч цугинь таньх, цугинь медх зөвтэ,— гиж келв.— Бидн зуг нүүрлэчн-рэн чигн биш, ард хоцрсн, саалтг болдг, эрк уудг улсан чигн меднэвидн. Мана көдлмш тиим болжана. Эврәннь героймудан Төрскнх медх зөвтэ,— гиж эн инэж немв.— Бийсинь үзхэсн урд теднэ нердинь медчкнэвидн.

— Тана көдлмш дегэд соньн болдг бээдлтэ,— гиж Булһа сөөни үүлд үлү үзж келв.— Кесг олн һазр эргэд, эмтнэ сөөнлөнө чигн, муулань чигн харһад, күүндэд йовлһн.

— Дурта көдлмшнэ эзндэн оньдинд соньн,— гиж корреспондент инэмсглв.— Тиим биший, Булһа Басанговна?

— Тиим кевтэ.

— Не, көгшэс, менд бээтн. Та, Булһа Басанговна, бас. Йовнав, эс гиж ийгэд доран эргэд, күүндэд, хот ууһад бээж, өдрэн чилэн гижэнэв. Булһа Басанговна, танла би даруһас харһад чигн бээхв. Корреспондент дөкэд Шикрэ-эмгнүр хэлэхэд: — Ээж, мана эндрк күүндвр, дүнхд, хойр дола хонсна хөөн газетд барлгдх, умшж чаддг улс дуудж авад умшулти. Эврэн чигн умшт,— гив.

— Ханжанав, ханжанав. Менд йов, көдлмшчнь олд ик туста болтха,— гиж Шикрэ-эмгн йөрөчкэд, көвүнүр хэлэцэн кеж тагч-грв. Энүнэ хэлэцнь газетин көдлөчиг соньмсулв, эн дөкн эргэд түдв: — Ээж, та нег юм сурхар седсн болвзат? Суртн... Бичэ эмэтн...

Шикрэ-эмгн үнндэн эмэсн бээдлэр дор ормдан көндрэд, һарарн чирэхэн илжэхэд келжэнэ: — Кукн минь, мини үрдүдлэ юн болснь нанд темдгтэ. Болв би теднэс цөкрж чадшго кевтэв. Кедү чигн олн жил давтха, эмд бээж, теднэн күлэл уга бээж чадшгов. Теднэс кеннь болвчн эмд үлдсн болвза, болв һар уга болад, нанд бичг бичж ядад бээвза, көл уга болад, нанур күрч ирж чадлго бээвза, эс гиж толһадан шав авсна ашт өөһөн алдад, мини, эврэннь герин хайган мартад орксн болвза гихэд, зөрмдөн саннав. Тиим юмн чигн учрхм болжана.

Корреспондент ямаран хэрү көгшэд өгхэн медж ядад, ээмэд, баахн зуур цагт тагчг бээжэхэд: — Ээж, би танд...— гихэд эклв.

— Серож, хэрү керго,— гиж Шикрэ-эмгн эццн һариннь хумхл бор альхан көвүнэ амнур өөрдүлв.— Би дегэд көгшрэд, иим генн сурвр чамд өгчэдг болхв. Буруһим тэвж өг.

Сергей көгшэн чирэхүр хэлэл уга адһмтаһар мендэн келэд һарв: Эндр көгшөлэ кесн цуг күүндврэс цугаснь күнднь, тегэд чигн ямаран болв чигн үгмүдэр хэрү өгч болшго саамнь — Сергейд минь эн саам болж медгдв.

— Аюдтан болшго сурвр өгсндм намаг бичэ гемшәһич. Му чигн бичэ сан,— гиж һарал йовж одсн көвүнэ ардас хэлэж, көгшә келв.

3

Почт зөөдг Дуся күүкн Шикрэ-эмгнә герүр нег өрүн гүүхин нааһар гишц орж ирв. Һартнь йовсн кесг газетмүдин негинь делгн йовж: — Ээж Шикрэ, тана зург газетд барлгдж. Корреспондентлэ тана кесн күүндвр бичэтэ,— гиж, адһмтаһар келж йовна.

Эн иигж байрлл уга чигн бээшго: эмтнд энд-тендэс, таньдг улсаснь, эс гиж садн-элгнәснь бичгүд ирдмн. Зуг Шикрэ-эмгнд бичдг улс уга. Нег цөөкн садн улснь энүнлэ бийснь нег хотнд бээлэ, ташр теднь, удан гихдэн, хойр-һурв хонад, энүнлэ харһж,

эрүүл-мендинь сурдг. Болв эн кенэс бичг күлэжэхнь темдг уга — Дусяг мел тосж харна. Зэрмдэн энүнлэ зөрлцэд ирсн цагтан: — Дуся, сээхн иньг минь, нанд бичг угайи? — гиж наадн үнн хойрин заагар сурна. Тер цагтнь юн гиж хэрү өгхэн медж ядад, Дуся нам тетнэд зогсна. Бичг энүнд уга. «Кенэс бичг күлэжэнта?» — гиж сурж болшго — өөлхм. Бичг илгэх күн бээнэ гиж тоолжах көгшөг тиим сурварар һундаж болдви?

Дуся күүкнэ ээмсн бээдлинь медчкэд: — Наадлад суржанав, нанд кен бичх билэ? — гиж цөкрсн дууһар Шикрэ-эмгн келдмн. — Дорв дотркан юуһинь хутхнач? Бичг угаһинь бийчнь меднэлмч. Не, бичэ зов. Чини буру гиж энүнд уга. Йов, бичгүдэн тарха. Би авх цуг бичгүдэн авчкн болх бээдлтэв.

— Яһад? Бичг ирэд бээх. Цол уга болад бичлго чигн бээдг болх, — гиж Дуся, бийнь эврәннь келжэх үгэн эс иткдг болвчн, келнэ. Дээнэ жилмүдт фронтас бичгүд күлэжэсн экнрт, күүкд улст, күүкдт тер цага почтын кедлэчирин өгдг хэрү бас иим бээсинь Шикрэ-эмгн меднэ. Эн бийнь кедү саамлж иим хэрү авсн болхв? Болв ода, дэн төгсэд, дөч һар жил давсна хөөн, эн туст күүндвр һарһлһн өвөрц болх эсий?

— Тиим, тиим, — гиж Шикрэ-эмгн адһмтаһар, негл талдан хэрү сонсхасн саглжах бээдлэр, хэрү өгнэ, эврәннь кергэри цааран һарад йовна. Болв цөөкн ишкдл кечкэд, дэкн хэрү эргэд: — Сээхн иньг минь, нанд дэкэд бичг ирхлэ, терүг даруһн авч ирич, — гиж серглэ дууһар, күлэжэсн бичгүдиннь негинь эн саамд авчкн, дарукинь эндр-манһдур авхан меджэх бээдлэр сурдмн.

— Дэкэд бас авч ирлго яах билэви? Цугтаһаснь түрүлж, тана бичг авч ирхв, — гиж Шикрэ-эмгнд минь ода үнндэн нег бичг өгчкн мет өргмжтәһар цаадкнь хэрү өгнэ.

Иим күүндврин хөөн Шикрэ-эмгн чигн, почт зөөһөч күүкн чигн нег-негндэн ө-һундл угаһар сална. Иим бээдлд сармуд биш, жилмүд давжав. Почт тархалһнд кедү күн кедлж һарчав? Болв теднэ кеннь болвчн Шикрэ-эмгнд зуг иим, нег ижл хэрү өгчөв.

Эндр көгшэд бичг уга болвчн, газет ирв. Газетин дотр халхд энүнэ зург барлата, келсн үгнь барлата. Газетин эн номеринь киоскд орулж өгл уга Дуся бийнь цугинь авчкад, түрүлэд эднэн Шикрэ-эмгнэ садн, таньл улст тараж өгхэр шийдв. Зуг газет цугтаднь күртшго...

Цуг наснаннь туршарт эмэн эрвлл уга кедлж, фронтд йовх дээчирин бэрх диилврт эврәннь ик тэвцэн орулж йовх улсин негнь болснднь Шикрэ зургинь урднь газетд кесг дэж барлсна болн энүнэ тускар очеркүд бичгддг бээснэ тускар цуг хотна улс меднэ. Болв эндрк зург талдан нег ик учрта билэ. «Күмни хортн фашизмиг уга келһнд эврәннь залуһан болн һурвн көвүһән геесн, өдгэ цагт делкэ деер төвкнүн жирһл мөнкрүлхин төлэ эврәннь чик сарул тоолврарн, кецэлт уга үүлдврэрн, эндрк бээцэри

илт үзүлжэх улсин негнь...» — гиж бичэтэ бээсиг Дусяһар умшулад сонсчкэд, Шикрэ-эмгн дегэд икэр байрлв. Энүнд зуг «геесн» гисн үг таасгдсн уга. — Би залуһан, һурвн көвүһан геесн уга. Төрскнәннь төлэ эмән өглһн «геедрлһн» болж һархий?! — гиж эн келв.

— Газетиг зуг көгшән төрскн хотна улс чигн биш, бүкл района, таһнчин улс умшх болжана. Тана тускар талдан областьмудын, краймудын улс чигн умшх, — гиж Дуся байрлв.

— Яа, хөөмнь, ода үклиннь үзгүр хэлэчксн би бүкл таһнчд кен болж, бийән медүлх билэв? Нанд тиим туурмж керг уга, — гиж Шикрэ-эмгн арһул бурушав. Болв цуг тер ик геедрлтиннь бичкн болвчн нег хувэринь олж авсн болж, көгшэд эн саамд сангдсинь Дуся меджәнэ.

— Шикрэ-эмгн таһнчин газетин корреспондентд интервью өгч. Ямаран чигн ик зовлд диилгддго эмгн! — гиж таниг таньдг улс өргмжтөһөр келхинь би меджәнэв. Та бийтн бийән медж бээхшт... — гиж келчкэд, Дуся газетмүдән тархаж өгхэр адһв. Шикрэ-эмгн газетиг авад, зузан шилтэ козлдуран зүүчкэд, эврәннь зурган дэкн хэлэв: «Дөчн жил хоорандк цаг, насн яһла?» гисн сурвр көгшән хэлэцд бээсинь үзх күн энүнэ өөр уга билэ.

...Эн газетин хөөн Шикрэ-эмгнэ нернд дару-дарунь бичгүд ирдг болв. Мел эс таньдг улс, эврэ райодас бээтхэ, таһнчин наадк райодас илгэжэв. Кесг бичгүд нам Хол-Дорд үзгэс, Сиврэс, Дунд Азяс ирв.

— Тенд бээдг, болв Хальмг таһнчла залһлда бэрдг улс эндэс газет бас авна, — гиж Дуся авч ирсн бичгүдиннь учринь цээлһв. — Тер улс танд бичгүд илгэжәнэ гиж тоолх кергтэ...

Төрскидэн үнн седклэсн дурта советск күн болвас тиим, ямаран чигн ик зовлцган диилж чадхнь лавта гисн утхта бичгүд ик-икдэн тер мел эс таньдг улс бичжэв. Дуся тер бичгүдинь ик байртаһар Шикрэ-эмгнд бөрүлэд, бийнь умшж өгчкэд һардг болв. Газетд материал һарсна маһдуртнь партин райкомин негдгч сeглэтр района күцэгч комитетин ахлач хоюрн Шикрэ-эмгнүр бас ирлэ, көгшэ яһж бээхинь, юн дутг болжахинь сурад, газетин корреспондентлэ чик, сән утхта күүндвр кеж чадсдннь ханлтан герчллэ. — Тана келсн үг, зуг һанцхн тана биш, цуг мана колхозникүдин, бүкл района күч-көлсчрин, ветеранмудын келжэх үг, санжах тоолвр, зөрмг, баатр үүлдвр гиж, бидн тоолжанавидн, — гиж тедн келлэ, Шикрэ-эмгнэ чансн улан зандн цээг ик дураp ууж, ханлтан келж мордцхала. Бас кесг хонг давв.

Нег дэжж үдлэ, хотын хөөн Шикрэ-эмгн амрад кевтхэр бээтл, үүд күн цокж, орх зөв суржах э сонсгдв.

«Энчнь кен билэ? Мана хотна улс герүр орх зөв сурдго билэ, ташр эврэ улс...» — гиж көгшэ санад, өндөһэд босв.

Герүр орх зөв авсн күн үүд секв. Орж ирсн баахн хар көвүн

яхан медж ядад, ээмжэх бээдлэр түдэд зогсв. Энүг үзжэх Шикрэ-эмгн дор ормдан көлөн дару-дарунь селж ишкжәһэд, генткн «Бадма!» гиж хээкрэд, уралан цөөк ишкэд, көвүнд күрн гиж йовад киисв. Болв энүг һазрт күргл уга көвүн дөннж бәрэд, теврж авад, орн деернь күргж кевтүлв.

Жиртнгин һазрас жирһин үүлэр ирсн көвүг иим һашута тос-вр күлөжәсн болхий? Болв эн сиивгр нурһта, эцн цаһан чирэтэ эмгн бий хойриннь хоорнд тасршго бат залһлдан бээх болж, көвүнд медгдв. «Болв «Бадма!» гидгнь юн болжана? Тернь күүнэ нерн болхий? Мини нерн — Борислм... Эндүрсн болхий?...» гисн тоолвр көвүг бас теелчүлв.

Эн саамла школын сурһульчнр герүр гүүлдэд, шуугатаһар орж ирв. Теднэ өмн йовсн нег баахн күүкн «Шикрэ-ээж!» гиж дуудад, орн деерән тагчг кевтсн терүг үзн, учрсн йовдлын тускар гиич көвүнэс сонсчкад: — Саарл-аавд зөңглх кергтә! — гиж келв. Бичкдүд цуһар адһмтаһар хәрү һарцхав.

— Саарл-аав! Шикрэ-ээжүр одтн... Терүнд нег му юмн учрж кевтә! — гиж бичкдүд нег дууһар келцхәв. — Нег көвүн ирж. Шикрэ-ээж харһц харһад унсинь тер көвүн өргж авад, орн деернь кевтүлж. Көгшә ода киһһән авч бээх-угань медгдхш.

— Ээмштгә юмн чигн учрж одхм болжана. Медэтә, ташр хуучта күүнд юн эс учрхв?... — гиж гериннь улст келчкәд, Саарл-өвгн стулын түшг деер бээсн пиджакан адһмтаһар өмсн йовж һарв. Сурһульчнр хәрү гүүлдв.

Саарл-өвгиг ирхд энүнэс түрүлэд кесг улс цуглрсн бээж. Тиигн гихнь, бичкдүд зуг Саарл-өвгид чигн биш, өөр шидрин улст бас зөңглсмн бээж. Нег баахн көвүн эмгнә маһна деер, чиигтә болх бээдлтә, цаһан альчур тэвжәснь үзгдв.

Яһад, юн деерәс авн Шикрэ-эмгн харһц харһсинь медхәр Саарл-өвгн учрсн йовдлын тускар таньл биш көвүнэс сурв. Көвүн хальмг кел меддго болж һарв. Эврәннь төрскн келән меддго юн көвүнвчи гиж, терүг көгшә шоодхар седлә, болв ода «цагнь биш» гиж санчкад, эн дәкн орс келәр сурв.

Цуглрсн улс юн чигн арһар Шикрэ-эмгнд серл орулж авхар седв. Эмчд илгәсн күн хәрү ирв. «Эмч района цутхлц орад йовж оч», — гиж тер зөңглв.

Шикрэ-эмгилә юн учрсинь көвүн тодрхаһар келв. — Бадма! гиж хээкрэд киисв, тернь юн гисн үгви? — гиж көвүн соньмсв.

— Терчнь көвүнәннь нернь. Бадм гидг көвүтә билә. Дээнд алгдж одла, — гиж нег күн хәрү өгв.

«Кемр мини аав эн эмгнә көвүнь бээсн болхла, Бадма болх бээсн... Терүнә нернь Борис бээсн бэәнәлм, тер неринь нанд өгсн... — гиж көвүн санв. — Биш болхий? Тиигхлә, эн көгшә тийм бээдләр намаг тосдгнь юн болжана? Намаг өвк эцкән үзэд һарч гиж, мини мама келнә».

Бас невчкн цаг давсна хөөн Шикрэ-эмгн нүдэн секв.

— Шикрэ, Шикрэ, чи намаг таньжанчи?— гиж Саарл-өвгн арһул сурв.

— Э, таньжанав. Нанла юн болва?— гиж эмгн эрэ сонсгдм дууһар сурв.— Нег көвүн орж ирлэ... Йа, йах... Мана Бадм мөнт бийэрн... Теврхэр гүүлэв, цаарандкин медхшив...— Минь эн саамлаһан Шикрэ-эмгн ууһн көвүнәнн чирэг дэkn, ода эн саамд, бийиннь чиралэ туслцж, деерэснь хэлэжэсинь үзв.

— Йа, дэрк минь, Бадм минь...— гиж көгшэ келн өндлээд, хэрү унв. Дэkn ухаһан алдв.

...Һурв хонсна хөөн Шикрэ-эмгн йосар чикрэд, сэн болад ирв. Эмчин эн өдрмүдт кесн эмнлһн энүнд икэр туслсинь Саарл-өвгн, Булһа, Борис эдн цуһар медв. Болв Бадмиг тер даруһн энүнд үзүлж болшго гиж, Саарл-өвгн чигн, эмч гергн чигн тоолв.

— Терчнь үнндэн үзгдл чигн бээсн болх. Эс гиж зүүдндчнь орси болвза? Экин күсл дегэд ик болсар тер тиигж үзгдснчн болх. Тиим юмн учрдм,— гиж Саарл-өвгн Шикрэ-эмгиг тогтнулхар, тегэд чигн цаг зуураp цөкрэхэр седв. Болв үнндэн юн болжахинь эн өдрмүдин дотр, Саарл-өвгн бээтхэ, цуг селэнэ улс медв: «Бадмин ач көвүн гинэ. Бадмиг мел үзэд нарчлм. Шикрэ-эмгн, хээмнь, эндр күртл көвүһн күлэхэд, делсэд бээдг. Күлэхэд бээтлнь, көвүнь эс болвчн, ачнь ирвш... Ачнь биш, жичнь болжана эсий?..— Иим болн нань чигн кесг зэңгс, хотнд бээтхэ, цуг районд тарв.— Эн көвүһитн газетин корреспондент олж».

4

— Көвүнэ тускар бас чигн сээнэр, батар медж авх кергтэ. Тер цагт, зуг тер цагт, Шикрэд кезэ келхэн, яһж келхэн ухалж болхмн,— гиж Саарл-өвгн шиидэд, көвүлэ шишлн, тодрха күүндвр эклв.

— Мини аав, нернь бас Борис, Ижл һолын алднд төрж харсинь мини ээж болн энүнэ көвүн, мини эцк Долан Борисович меддг бээж. Мини аав көвүндэн Долан гиж, эврәннь эцкин нер өгч. Мини эцк нанд бас эврәннь эцкин нер өгсн болжана. Тегэд бидн, дөрвн үй — Долан Борис гидг хойр нерэр нерэдгджэх болж харчана,— гиж Борис инэмсглв.— Эннь мана аавин шиидвр гиж келнэ. Мини аавин эцкнь болн хойр дү көвүн фашистирлэ болсн бээр-бэрлдэнд эмэн өгч. Аав бийнь күчр дээнд орад, нег һаран болн нег көлөн таслулж. Терүг Уралын алднд госпиталюр авч ирж. Терүндэн өрөл жилдэн эмнүлэд, шавснь эдгж. Болв герүрн эн хэрх бээтхэ, нам эмд бээхэр чигн эс седж. «Эцкм, хойр дү көвүм алгдсна хөөн һанцарн үлдж энлжэх эkdэн оч, би буг болшгов. Нар-көл хоюрн уга намаг экм өдр болһн үзж, зовж, асрж, үкхэсн урд үкх. Терүнэ зовлггинь үзж, нанд иим дүрэр эмд бээс-

нд орхнь, мел уга болсн деер эсий?!» — гиж, госпиталин ах эмчд тер герчлж. Болв тер саамд госпитальд кедлжэсн медсестра терүг бийүрн авч. Хөөннь тедн гер-бүл болад, һарһсн көвүнь мини эцк болжана. Сар хонг хооран машинд тер цокгдад өнгрж одв. Терүг оршаһад, дөрв-тав хонсна хөөн эн газет аввидн. — Шикрә-эмгнә зургта газет эн пиджакиннь дотрк хорас һарһв. — Мини эцк эврәннь эцкиннь сад-элг хээх болад, мел келәд бөөдг билә. Болв терүнлә тиим уршгта үүл учрв. Хойр сар хооран дөчн насан темдглә. Хальмгин газетмүдиг цугинь мана аав бичүлж авч умшдг бөөж, теднинь хөөннь мини эцк бичүлж умшдг болла. Бидн цуһар умшнавидн. Би эцкиннь седж йовсн, болв эс күцәсн күслин күцәхәр нааран һарсм эн. Шикрә Басанговна Надбитова гидг күүнә бөөдл-жирһл мана хөөжәсн күүнә бөөдл-жирһллә дегәд өөрхн болж нанд медгдв. Йовад, медәд ирх зөв экм чигн нанд өгв.

Борис эврәннь өвкиннь, эцкиннь тускар келәд дуусхлань, Саарл-өвгн инәмсгләд, цасн цаһан тажрха сахлан иләд, «тадн юм меджәнтә?» гисн хэләцәр өөрк улсан эргүлж хэләв.

— Кемер күн, нег үлү хол болн чик тоолврта, бат зүрктә болхла, тиим күн эврәннь өөрхн улстан тусан биш, тушаһан хальдахан медхлә, эс гиж дәкж кезә чигн чиклж болшго андн үүл һарһсн болхла, тер күн әмд бәэхәр седдмн биш. Тер хойр үүлин негнь Бадмд учрсн болжана. Тегәд чигн Бадм әмд үлдхәр эс седж. Болв тер әмд үлдсн деерән ташр эврәннь өрк-бүлтә болж. Эннь — терүнә үкл уга үүлдврнь диилснә болн терүнә залу-зөрмг ухани учр болх зөвтә,— гиж Саарл-өвгн ашлв.

Ирсн гич Шикрә-эмгнә жич көвүн бәәснд нег чигн күн алмацсн уга.

— Альков, Борис, бослчн. Тер хораһур орий. Бас нег баахн керг бәәнә,— гиж келн, Саарл-өвгн бийнь босв. Алң болсн бөөдләр көгшәһүр чигн, өөрк улсури чигн хэлән йовж, Борис көгшәг дахв.

— Кукн минь, пиджакан тәәләд, киилгән деегшән өрглчн,— гиж Саарл-өвгн сурв.

«Өвәрц сурвр»,— гиж Борис дотран санв, болв көгшән сурсиг күцәлгә бөөж болшгог чигн, ташр тер бийднь му юм кешгог чигн көвүн итксн төләдән, неквриг, чикәр келхлә, сурвриг, көвүн дун угаһар күцәв: көвүн киилгиннь хормаг далыннь герлд күргж өргв.

— Э-э,— гиж көгшә дөңв.— Бас чигн деегшән өрглчн... Зүн далан үзүл... Тер болхугов... Эн бөөдгж. Не, болжана. Иткл деер иткл. Би нам алңтрж чигн бәәсн угав.

— Юн бәәнә мини дал деер?— гиж Борис аш сүүлднь алң болсар сурв.— Юн бәәнә? Келтн...

— Сонс. Зүн дал деерчнь мең бәәнә. Иим мең чини өвкнринчнь, авһиринчнь бас зүн дал деернь бөөдмн. Өвк эцкинчнь эцклә

6500479
би гражданскд церглсн бээнэлм. Терүнэ дал деернь бас бээдм. Кеду дэжж хамдан нег хорад хонх, хамдан уснд өөмх йовдл манд харһсн болхв?.. Дэкэд... Бадма гисн — чини өвк эцкинчнь нерн. Орс улст келхд амр болтха гифэд, тер Борис гиж, бийдэн нер авсн болх эсий?.. Чи, Борис, Бадмиг басл сээхн дуражич. Чирэ-зүснчнь... Келсн үгэрн, көндрлт болһарн... Менгичнь би хэлэдгм — бас чигн сөөнөр, батар медж авхар... Эчнь наадна юмн бишлм. Үрэн дөч һар жилин туршарт күлэжэх көгшөлө харһж, терүнэ төрскн жич бээсэн иткүлнэ гисн... Иткж болшго юм иткнэ гисн... Ташр тер иткж болшго юмар дөч һар жилин туршарт түншсн чееж дотр нар урһана гисн — наадна юмн бишлм. Болв чамд иим мең уга болвчн Шикрэ чамаг таньх билэ. Тер чамаг таньва. Ээж күүнэ зүркн эндүрдмн биш. Болв тер чамаг зүүдндэн үзсэн, аль үзгдл бээсичнь медж яджана. Насн гисн — насн. Терүнлэ дэжж му юм учрашгон төлө терүг зөвөр амрах, терүнд чидл-чимг орулх, талданар келхлэ, болх харһлцанд терүг белдх кергтэ болжана. Тер чамаг биш, көвүһэн, Бадмиг таньжана. Көвүһэн эн чамла эдл наstadнь дээнд йовулсн болжана. Дэжж талдан бээдлд көвүһэн эн үзэд уга. Тегэд, экин зүркнд Бадм арвн йистэ насарн үлдвэ. Болв Бадм ода жирн һурвта болхинь меддг эк тегэд чигн чамаг үзгдл, эс гиж зүүдн гиж бас боджахнь меддгжэнэ.

Бас нег баахн зуур цагт тагчг суужаһад, Саарл-өвгн Борисин ээм деер һаран төвэд: — Сэн, дегэд сэн юмн Шикрэд учрж одв. Күслнь күцв. Дөчн һурвн жилд кесн күслнь күцнэ гисн — күн болһнд учрад бээдг үүл биш. Болв Шикрэн күсл талдан билэ, мел талдан. Үрнэнь альк болвчн салтрнь һазрин нег өнцгт йовхинь зүркэрн, экин, ээжин зүркэрн эн медснь алдг уга. Керм чи, ода бээтхэ, бас арвн жилд ирл уга бээсн болхлачнь, чамаг тер арвн жилин туршарт чигн Шикрэ тесэд күлэж чадхчн бээсн. Не, сөөһөр чилсн юмн — сэн. Тадн хойр маһндур чигн харһад бээхт, тер саамд Шикрэ үзгдл чигн, зүүдн чигн бишөр йостаһар үзж, үндэн байсх. Хөв диилнэ гисн... Күсл диилнэ гисн...

— Яһж? Ямаран бээдлтэһэр? — гиж Борис ээмв. — Би ээжэ-нэв. Керм дэки тийм юмн учрхла, яахмби?..

Борис ю санжахинь, юунас саглжахинь медсн Саарл-өвгн: — Му юмн дэжж учрх гиж санж бээхшив. Тер түрүн хойр харһлһан тесэд даасн Шикрэ ода дарук харһлһан чигн даах. Чамаг хойр саамлж үзэд, үзгдл эс гиж зүүдн гифэд тоолчкн тер, ода һурвдгч харһлһндан ик амрар, нег үлү генткн, үзн бийэри иткэд оркшго. Түрүнк үзгдл зүүдн хойр энүг һурвдгч харһлданд белдэд орксьн алдг уга. Байр күүг алдмн биш. Дэкэд бидн бас белдврин невчкн көдлмш кехгов. — Саарл-өвгн ач күүкнүрн хэлэв: — Тийм эсий, Булһа? Чи бас нөкд болхч.

— Ямаран белдвр? — гиж Борис алтвр, болв эн саамд урдка-сн зөвөр ицлтэ хэлэцэр көгшөлүр маасхлэж хэлэв.

— Тернь мини керг,— гиж Саарл-өвгн хэрү өгв.— Булһан бас...

Эн тускар көгшөһөс дэкж ю чигн сурж болшгоһинь Борис медв: «Энүнд ицх кергтә».

Саарл-өвгн Борис хойр хэрү герин ик хораһур орж ирхлә, энүнд, эднөс түрүлэд һарч одсн, Булһа һанцарн бээж. Борислә онцрж һарчкад, зөвөр ут күүндвр кеһә бээтлнь, ик цаг өңгрсиг болн тегэд чигн асхн өөрдхлә, мал-герән ахулх улс гер-герүрн тарж одсиг Саарл-өвгн медв.

— Шикрә-ээж ода йир сән бээнә. Инэдтә-наадта... Би ода терүрнүр орад, цә чанад, өмннь тэвчкүв. Цәһән эврән кеһәд ууһад бээхв гинә,— гиж Булһа байртаһар зәңглв. Эн аавурн эргэд: — Таниг орад иртхә гинә. Бийләннь юн болсиг медхәр седжәнә.

— Не, сән. Йир сән,— Саарл-өвгн цасн цаһан сахлан дөкн илжөһәд,— чи, Борис, ода хотан уучкад, манад одад амр. Бийән батлж ав. Манһдур ээжлөһән дөкәд, эн саамд йостаһар, үзгдл чигн, зүүдн чигн бишәр харһхч. Би ода терүнлә күүндж, авц-бәрцинь шинжлнөв. Күүндә бээж, би медәд бээхв.— Саарл-өвгн босв.

— Би икәр ээжәнәв,— гиж Борис келчкәд, ээжиннь хораһур ордг үүдн Саарл-өвгнә ард хаагдсиг үзж, сагар чицнв. Болв үүдн һатц ямаран чигн э сонсгдсн уга.— Би ээжәнәв,— гиж эн дөкн келв.— Бийиннь төлө биш, ээжин төлө... Намаг ирсәр ним ик гүрмтә юмн учржах болжана. Эн харһлдан юуһар төгснә?..

— Ямаран гүрмтә?.. Байрта гиһи,— гиж Булһа көвүг тогтнулхар седв.— Мини аав Шикрә-ээж хойр нег-негән медж күүндг улс. Эәх юмн мел уга. Ода йов. Амр. Эәжәсн чигн тату бишәр зовжах бәәдлтөч.— Булһа инәмсглв.

— Би ямаран чигн зовлң даахв. Зүг эәж... — Борис босв.

Эн кемлә хойр көгшә күүндврән эклжәлә.

— А, Саарл... Уралан суутн.— Шикрә-эмгн өөрнә бәәсн нег сул шаазн көгшөһәр өөрдүлж тәвәд, терүндән цә кев.— Халун цә. Уутн. Булһа минь ода чанад, авч ирәд тэвчкәд, һарч одв.

— Цә ууж болжана,— гиж Саарл-өвгн келн йовж сууһад, ааһта цә һартан авв.— Чамаг яһж бәәхичнь медхәр ирж йовлав. Дөкәд «орад иртхә» гисн чини сурвриг Булһаһас бас медәд...

— Би кедү хонгт гөмтә бәәсм энви?— гиж Шикрә-эмгн дарунь гилтә эврә сурврән өгв.— Нанд бийдм медгдхш...

— Эндр дөрвдгч өдрнә эсий?— гиж Саарл-өвгн хэрү сурвр өгв.— Аль һурвдгчнь болхий? Уга, дөрвдгчнь кевтә...

— Иим юмн бас күүнд учрдг болжана. Болв эн дөрвн өдртн, мини бәәдлд, давсн сүүлин дөчн һурвн жилд орхнь үлү үнтә болв. Нанд үзгдсн көвүн мини Бадмиг ямаран сәәхн дурасн болхви?

Үзгдл чигн, зүүдн чигн болтха. Болв кемр тер уга болж одсн болхла, терүнэ дүрнэ, үзгдлнэ чигн нанд үнтэ. Терүнэ эн зургинь би хэлэж, бийэн аадрулна биший?.. — Шикрэ-эмгн эрст өлгэтэ зургур хэлэв. — Тиигхлэ, мел эмд кевтнэ көвүһөн үзнэ гисн нанд ик хөв болхугов. Ода нам үкв чигн һундлан нег мисхлд болвчн баһрснд би тоолхв. Бадм минь гертэсн түрүн һарч йовхдан мел тиим бээсн бээнэлм. Тер дүрэрн нанур ода иржэх болжана. Алгдва гисн цаасн ирснэс нааран дөчн һурвн жил давв. Тиигхлэ, тер ода бээсн болхла, жирн һурвта өвгн... Нанд болхла — урдк кевтэн арвн йистэ... Тер кевэрн нанд үзгдв. Мини «хэрх» цаг өөрджэдг болх бээдлтэ. Тегэд чигн тер, мини энкр үрн, намаг бийүрн одхиг медж, тосж ирсн чигн болх.

— Эрлич цааран, Шикрэ. Иим му йорта үг чини амнд яһад багтад, келгдэд бээнэ? — гиж Саарл-өвгн бурушав. — Миниһар болхла, чини Бадм дээнд хорва гисн дими болх. Мана орн-нутг өргн. Терүнэ нег захд менд бээсчн биз. Кемр тер ода бийнэ уга болхла, ардан үрн-садан, ач-жичөн үлдэсн чигн болх. Эс гиж тер чамд ода ирж, урдк бийэрн үзгдэд йовшгоlm, — гиж саг дууһар эн келчкэд, Шикрэ-эмгнэ чирөһүр ширтж, шинжлж хэлэв. — Би тиигж санжанав. Тиим юмн болдгинь би меднэв.

— Та, Саарл, ю келжэхмта? Үзгдл, эс гиж зүүдн болх гиж, та бийтн нанд келсн бээнэлмт. Ода юн болж одва? Үзгдл бээсинь би ода эврэн чигн меджэнэв. Тиим юмн бас болдгинь би урднэ чигн меддг билэв.

— Яһж медлэчи? Эмтн тиигэд келхэс биш, эврэннэ нүдэр үзх йовдл нанд, нег хөвдм, учрад уга. Талдан улс келсиг сонслав.

— Нанд учрла. Сонстн... — Шикрэ-эмгн көгшөн ааһд, дэкэд эврэннэ ааһдан цэ кев. — Сонстн, келсв. Эн көвүнлөһөн — дэн чилсн дару — нег иигж бас би харһлав. Шикрэ-эмгн эклэд келв.

5

— Дэн чилв. Терүнд эмд-менд үлдсн улснэ эклэд хэрж иржэсн цаг билэ. Би залуһиннэ боли көвүдиннэ тускар күлэвр, хэлэвр уга цаасд авчкн болвчн, теднэм кеннэ болвчн ирх гийэд, өдр сө уга күлөһэд суудг билэв. Болв тедн уга — уга. Нег дэкж бас тиигэд энкр үрдүдиннэ дүр-дүрсинэ тодлад, санад, уйдад суусн саамлам геринм үүдн һатц күүнэ дун һарв. «Аака!» — гиж дуудсн болж нанд сонсгдв. «Сээхн иньгүдинм кеннэ күрэд ирвэ?» — гиж хээкрн, гүүһэд һарад ирхлэ, өмнм циигн гергн зогсжана. Би яһсан медхшив. Ухам чикрэд, эргндэн хэлэхлэм — аанан гергн...

— Өөрхн улсан цугинь геевүв гиж, чи санж бээхшч. Чини зүрки меджэнэ, эндүрж бээхш. Ода чи көвүдиннэ негнэ ирсн болвза гиж санад адһлач, болв һундлта юмн учрж одв: чини өмн би, циигн гергн, бээнэв. Болв би чамд сэн зэңг сонсххар седжэ-

нэв. Көвүдчнь цуһар алгдж одси уга. Зэрмнь хэрү менд ирхм. Мини һар деер цаасн мөнг тэвчк. Кеннь ирхинь би чамд келнэв,— гижэнэ.

Нег дэжж болвчи белг бэрүлх кергтэ гиж санад, би терүнэ дел-тэтэ альхи деер тавна цаасн мөнг тэвжэнэв.

— Залучнь уга. Чи терүг дэжж үзшгоч. Ууһн көвүнчнь ирхм. Наадксинь медх болхла, бас тави арслц,— гижэнэ.

— Би чамаг иткж бээхшив. Көвүм кезэ, ямаран бээдлтөһөр ирхинь кел,— гижэнэв.— Шулуһар...

— Не, чи нанд эндр дэжж мөнг бичэ өг. Болв маңһдур нанд чи цуг бээсэн бийчнь, мини сурвр угаһар өгхч. Ода нег чирк авад, терүндэн дүүргэд ус кеһэд, нанд өг,— гиж циигн гергн маас-хлэжана.

Чирктэ ус эн авчкад, терүнүри хэләһэд, дала үг келэд, нуль-мад, зальврж мөргэд, бас чигн кесг ааль һарһж-һарһчкад, кел-жэнэ: — Сөөдөн, дигтэ арви хойр часла, эн чирктэ усан өмнөн тэвчкэд, чирмл уга энүнәннь йоралур шаһаж хэлэ. Кемер чигн көвүн эрүл-менд йовдг болхла, чиркин йоралд тер мел эврэ дүрө-рн чамд үзгдэд һарч ирх. Зуг түрүлэд көвүнәннь зургинь хэлә-һэд, дүр-дүрсинь сөөнөр тодлад авчк,— гижэнэ.— Чини ууһн кө-вүнчнь менд йовхинь би меджэнэв. Чи терүгән эндр чиркин йора-лд үзхч. Дигтэ арви хойр часла. Унтад алдвзач?— Циигн гергн йовж одв. Би тер саамас авн сөөнь өрэл, арви хойр час күртл, күсл кеһэд суувув. Цаг басл удан давжасинь ода күртл мартх-шив. Аш сүүлднь арви хойр болхас бас хойр-һурви минут бээтл, чирктэ усан өмнөн тэвчкэд, йоралурнь ширтэд суувув. Терүнд үзгдх көвүнәннь дүр тодлад, зургинь дэки-дэкнэс хэләһэд бөөнэв. Чирмж чигн бээхшив. Гентки чиркин йоралд, усн һати, мана Бадм үзгдэд һарад ирхнь эн... — Шикрә-эмгн дару-дарунь киһһән авад, хоолднь юмн торжах метәр бүтэд тагчгрв. Болв эн невчк батрсн дууһар дэки келв: «Бадм минь!» — гиж келн, би чирктэ усн деер өрчөн шаһад киисжэнэв. Цаарандкин медхшив. Сергэд босхлам, усн асхрж оч, хоосн чирк герин пол деер кевтнэ. «Көвүн минь эмд-менд, терүнлэ эндр-маңһдур харһх» гисн байр намаг дэжж унтулсен уга. Би хөөннь чигн унтжасн угав. Э-э, тиим юмн болла. Маңһдуртнь одак циигн гергн дэки иржэнэ. Терүг үзн бийәри, тосж теврэд, то уга ол дэжж үмсж-үмсчкэд, байртан бү-тэд уулын бээж, чикнэсн хойр алти сиикән сүһлж авад, терүнд өгсн болдв.

— Чи меджч. Көвүн минь менд йовдг болжана. Чамд икәр ханжана. Хөөннь, көвүм ирсн цагтнь, чи бас ир,— гижэнэв.— Ча-маг би һундахм уга. Ода наадк хойр көвүм яһсинь келхичнь...

— Тер хойричнь негнь бас менд йовна. Зуг шавта, күнд шав-та, эмнлһнд бөөнэ. Эдгхм. Аш сүүлднь тадн хамдан жирһхт,— гиж циигн гергнэ келсиг ямаран чигн алмацлһн угаһар би итклэв. Те-

рүнэ келсинь сонсчкад, гертэн бээсн өрэл мишг һуйран, зу шаху арсланган, бийдэн кедүгинь чигн үлдэл уга, өгөд йовуллав...

Шикрэ-эмгн нег баахн зуур цагт тагч суув. Ик цаһан альчуриннь үзүрэр нүдэн арчв.— Болв көвүдөн күлэхэд-күлэхэд бээж чөкрэд, хөөннь гемнүв,— гиж, дэки серл авсар келв.— Зөвөр күндэр... Намаг тиигхд эмнжэсн эмч, бийм невчк сэн болсна хөөн, нег дэж ирэд, мини орна ирмэг деер сууһад, мини судцн-суран цоклн бэрж хэлэхэд, бээжэхэд келжэнэ: — Көвүнтн эмд-менд йовдг чигн болх. Болв тер эмд йовсар биш, терүгэрн дегэд икэр күсл кежэсэр, терүнэ бээдл-дүринь сээхн тодлж авад, терүгэн үзхэр күлэхэд, чиркин йоралыг шаһаһад бээтл, көвүнтн үзгднэ гидг тер. Тана толһан экнд зургдсн көвүнэнтн дүр тер чиркин йоралд үзгджэх болж медгддгнь тер болжана. Терүг циигн гергн меддг, та меддго бээсн болжанат... Циигн гергиг терүнэ бээцнь сүрһсн болжана, таниг... Танд тиим юмн түрүн болж учржах...

Шикрэ-эмгн кезэ нег цагт учрсн тер һашута йовдлан келж дуусад, толһаһан өндөлхэд, Саарл-өвгнүр хэлэв: — Тер болжана, Саарл.

— Күсл болжасн күн үзгддгин тускар би хөөннь чигн сонсж йовлав. Тегэд чигн нанд күсл болжасн үрдүдэсм цугаснь энкр ууһн көвүн минь нанд эн саамд үзгдл болж ирв. Иим юмн учрдгин тускар та бийтн чигн нанд келлүст...

— Би келлэв. Тиим юмн болдгинь би меднэв. Чамла болсн йовдлыг чигн би иткжэнэв. Эмч чигн чамд чикэр келж. Циигн гергдүд зөрм улсиг тиигэд аадрулад, мекләд йовлго яах бээсмб? Тиигхд нежэхэд, хошаһад күүһэн дээнд эс геесн өрк-бүл гиж уга билэ. Тиигхлэ, теднэ келснь негилэнь эс болвчн, наадклань харһх чигн зөвтэ. Болв Бадмин туст тер циигн гергнэ келснд худл уга чигн биз... — гиж Саарл-өвгн эврэннь «көдлмшэн» цааранднь кев. — Бадм һазрин нег булдн энд бээснчн болх.

— Һазрин нег булдн тер бээшго. Бээхлэ, энд мини өөр бээхмн. Терүнэ бээх булцнь эн! Талдан булц, талдан шуһу гиж терүнд уга! Тер намаг мартж, талдан сад, элг олж бээшго. Кемер кезэнк хальмг улсин тоолврар күн үкснэнь хөөн дэки төрж ирдг болхла, тер эврэннь өөрхн улсин өрк-бүлд төрж ирх бээсмн. Альд бишт Сиврт, Ар Мөстэ далан көвөд оч тер төршго,— гиж зөвөр шүрүтэхэр болн һундсн-өөлсн дууһар Шикрэ-эмгн келв.

— Чиниһэр болхла, терүнэ өөрхн улснь зуг мана эн хотнд бээх зөвтэви? Талдан һазрт бээшгови? Кемер тер дээнд йовад, альдас болвчн бас тиигэд ирсн нег күүкнлэ таньладад, өрк-бүл болад, үр-сад һарһад... Теднэснь һарсн үрн-садн Бадмин дурасн болх, тедндэн тер үүдж һарх. Уй, хойр уй давулад чигн нег-негэн дурадм гиһэд келнэ. Үлгүрнь, ачнь ааван дурадг болжана. Тиим юмн Бадмин тер ачд чигн учрсн биз...

— Альк ачнь?— гиж Шикрэ-эмгн Саарл-өвгнүр алц болсар

хэлэв.— Үзгдл Бадмиг дурасн болжахмби? Та ю келжэхмта? Тегэд тер үзгдл Бадмин ач болжану? Та минь өцклдүр күртл талданар келжэлүст. Чамд үзгдл үзгдж, эс гиж Бадм зүүдндчнь орж гийэд, келэд бээлүст. Ода мел талданар келжэнэт. Нам алькинй итххнь чигн нанд медгдж бээхш.

— Чик, тиигж келжэлэв. Түрүн эклцдэн нанд тиигж медгджэлэ, ода Бадмд бас ачир бээснчн болх гисн тоолврарн келжэнэв. Эннь зуг мини бодвр. Иим тоолвр урдн нанд яһад эс оржаснд би ода нам алц болжанав.

— Чамд хойр дэкж үзгдсн көвүн үзгдл биш, тер чини Бадмин ач. Тегэд чигн чини герин үүднд, дэкэд орнанчнь толһа тус, чини чирэн тус деер үзгдвэ гиж, та намаг иткүлхэр бээдг болвзат?

— Чамд хойр саамлж үзгдсн көвүнчнь үзгдл биш. Үзгдл болсн болхла, чини магна деер чиигтэ альчур нааһад, һанцхн чамд чигн биш, маднд цугтадмидн үзгдэд суушголм... — Саарл-өвгн «невчк үлүлэд, давулад келчкүв-яһув» гиж саглад: — Тер үзгдл чигн биш, Бадм чигн биш,— гиж адһв. — Тер...

— Чиигтэ альчур мини магна деер кен тэвсинь, нам тэвснугаһинь би медж бээхшив. Кемр тиим юмн болсн болхла, тертн, тегэд, кен билэ?— гиж Шикрэ-эмгн неквртәһәр сурн, уужасн ааһта цәәһән орнаннь өмнк стул деер тәвв.— Келтн, кен билэ?..—Эмгцән хумхл цаһан чирә ода улагчрад одв.— Кен билэ?— гиж эн дән некв.

Шикрэ-эмгнә неквртә сурвринь чигн, цөлгсн хэләцинь чигн да-ла икәр эс кергсн бээдләр Саарл-өвгн эрә бийән бәрж, тогтун дууһар дән эврәннь урдк тоолврарн цааранднь утдулв:

— Терчнь мел талдан күүнә, мини нег сән таньлын көвүн. Манад хонад, эврә кәдлмшәрн тер цааран давад йовж одв. Хәрүд хаалһдан тер бас нааран ирхм. Хамдан сурһуль сурчасн нег үр көвүн бас энд бээдгж...

— Кенлә, альд сурһульд бээсмб?— гиж Шикрэ-эмгн адһмтаһар сурв.— Энд болхларн, альд? Мана селәндий?

— Келләл тер. Би зуг оньглсн угав.

— Ода тер альдаран одва? Альд ямаран керг күцәхмби?

— Нег селәнә нер заала. Мартчкүв. Зууран ирх. Чамла болсн үүл терүг бас икәр зоваж йовна. Бийәснь кәлтә медәтә күүнлә тиим юмн учрва гиж, тер нанд келв. Тернь чигн чик болжана. Ухата көвүн тиигж тооллго, тиигж келлго чигн бээшго...

— Мини герүр тер яһад ирж? Тана таньл танаһур ирх бээсн...

— Эцкнь терүнд мини нер келсмн бәәж, тер зуг мартчкад, хонх гер хәәһәд йовж. Эн ик герт һанцхн эмгн бәәнә, одад сур. Хонулх. Сән эмгн гиж, нег юмн келж эсий терүнд?..

— Тер көвүнтн хәрү йовхларн, эрк биш манад ирәд һартха.

Би терүг шурвад үзх санатав. Намаг үкх гиж ээхмн биш. Би тер үклин орнур нег одад ирчкүв... Нег биш, нам хойр дэкж...

— Ирх, ирх. Зуг орсанар күүндх болжанат. Хальмг кел медхш.

— Тертн хальмг биший?— гиж Шикрэ-эмгн һундл төрсн дуу-һар сурв.

— Хальмг аль орсинь кен медхв? Болв хальмг кел тер медхш.

— Эцкнь — тана сэн таньл. Көвүнэ сэн үүрнь энд бээх... Көвүн дауд нег хотнур одсн... Тер тоотнь цуһар нерн-усн уга. Хальмг аль орсн бас темдг уга... Энтн мел тээлвртэ тууль болад бээвлэ. Аль далн хойр тууль деер немгджэх бас нег цөөкн худл болвза?— Шикрэ-эмгн цааранднь келх үгэн бэрэд, болв дора ормдан нүүхлэд, хойр көлөн сольж боһчад, уха тунһахар тогтнв. Кемр энүнлэ ода күүнджэх күнь Саарл-өвгн эс болсн болхла, цааранднь келх үгэснь Шикрэ-эмгиг саглулшго бээснь алдг уга.

— Эцкнь хальмг, экнь талдан келн күн чигн биз... Көвүнэ эцкнь — Нарн. Ода Новосибирск областд бээдгж. Кезэнэ гражданскд хамдан церглэвидн,— гиж, мел эс күлэжэсн, генткн өгдсн сурвумудт Саарл-өвгн толһаднь түрүн орсн тодрха биш үгмүдэр хөрү өгх зөвтэ болв. «Иигж худл келхв гиж, би кезэ санж йовсн болхв?» — гиж эн саамдан көгшэ дотран ухалсиг Шикрэ-эмгн эс медснчн биз...

— Саарл, тана келсн үгмүд нанд төрүц медгдж бээхш. Хальмг кел эс меддг тер көвүнлэти би нам сээнэр медлцж күүндхв гиж санжана. Та нанд бичэ өөлтн. Та нанд яһад медүлж келж эс бээхти дегэд өвэрц болжана. Эннь тана хажһр биш болвза? Учрнь талдан нег юмнд бээдг болвза гиж саначрхх зөв нанд бээнэ.— Шикрэ-эмгнэ нүднд һал цэклсн болад одв. Эн кемлэ терүнлэнь зөрлсн эврэннь хэлэцэн Саарл-өвгн хажу талан эргүлх зөвтэ болв.

— Невчк тогтн,— гиж Саарл-өвгн Шикрэ-эмгнүр хэлэл уга эклв.— Чамла яһж күүндхнь нанд бас төрүц медгдж бээхш. Цуг тоотыг зуг эврэ седсэри кехэр седнэч. Аль чи намаг күндлдгэн уурцахмч? Тегэд би чамд кедү болвчн тоомср угад тоолгддг селэнэ нег өвгн болжахмб?... — Саарл-өвгн зөрц өөлсн-һундсн бээлл һарһж, терүг невчк бокрулхар шиидв.

Иим утхта үгмүд Шикрэ-эмгиг үндэн невчк саглулв. Эврэннь итклтэ, өөрхн гисн күүһн, ташр бүкл селэндэн тоомсрта көгшэг һундах седкл Шикрэ-эмгнд уга бээснь алдг уга. Бийнь иигж «тогтнулх» йовдл энүнд учрад угаһинь эмгцэ бийнь сээхн меднэ. Болв эн саамд цаг зуурин һашута тоолврт дэки нег диилгдэд, ташр генткн учрсн эн йовдл, терүнэ туст Саарл-өвгнэ кежэх өвэрц цээлһвр бийнь зөвэр аянтрули атылһад орксинь эн бас медв. «Насн, зовлн, тату хөв...» гиж тоолад, дэки сана авсар, урдк,

төрхэрэ тогтун кевэрн, тодрха номнн бээдлтэ, буруһан суржах хэлэцэр Саарл-өвгнүр эн хэлэв.

«Энүнэ жирһлин чивхсднь эврәннь сүл нег ээлһэн дэки нег өгчэдг болхий? Энүнд бас кедү иим э үлдсн болх? Тер үлдсн чивхсднь ода дегэд ик чанһар эргдсн болх зөвтэ. Адһх кергтэ: тасрж чигн одх»,— гиж Саарл-өвгн саглад:

— Чи, Шикрэ, кевтэд, невчк амр. Би хэрнэв. Одак көвүн хэрү ирхлэ, би терүг дахулад авч ирнэв. Тиигтл амр. Юуна тускар чигн бичэ ухал. Нег үлү мууһар бичэ ухал,— гиж келв.

— Не, керго. Терүг нааран авч ирл уга чигн бээж чаджанат. Тер нанд кенм чигн биш,— гиж Шикрэ-эмгн келчкэд, дэкэд даруһ:— Уга! Уга! Авч иртн! Би терүг үзнэв! Үзлго тогтнж чадшгов!— гиж адһв. Эн гүүнэр саналдчад, герин эрсүр эргж авад кевтв. Герин эрст Бадмин зург өлгэтэ бээсинь Саарл-өвгн шинкөн үзв. Шикрэ-эмгн үүднэ э сонсн, дэки адһмтаһар өндөж, үүднүр хэлэв. Болв орж аашсн Булһаг эн үзэд, чинэнь алдрсн, көшсн бээдлэр хэрү кевтв.

— Не, амр. Би йовнав. Булһа намаг некж йовна. Герин кедлмш... Көвүг эрк биш авч ирнэв. Тер бийнь чигн нааран орл уга давж харшго. Чамла учрсн йовдлас икэр саглж йовла... — Саарл-өвгн һарч одв.

Шикрэ-эмгн үнндэн амрхар седлэ, болв өдрэр бээтхэ, нам тер бүкл сөөни дуусн теелчв. Одак хар-улан көвүн Бадмин зүсн-зүркэр дэки нег үзгдв. Шикрэ-эмгн «сээхн иньг минь!» гиж цуг чидлэри, чидлэри биш, зүркэри хээкрж, хойр һаран делж тосв. Болв эн саамд эннь зуг зүүдн, йоста зүүдн бээсмн.

6

— Ээжинчнь бээдлинь Булһа одад медэд күрч ирвэ,— гиж Саарл-өвгн өрүнднь Борист зэнглв.— Ода йовхм. Чи одсн һазрасн ода шинкөн ирж йовх, зуур хаалһдан невчк удашж одсн, тегэд адһж йовх, болв көгшөг яһж бээхинь медл уга йовж болшгон тускар, дэкэд чамд бас иим ээж бээхин тускар нанд келэд йов. Би бас хэрүһинь өгэд йовхв. Тер цагт Шикрэн соньмслт, цаг зуур болвчи, невчк буурх чигн биз...

Тер хоорид Борисин толһа деерк үсинь Булһа гедргөн самлад, сөрсэлһэд оркв.

— Чи үсән мел Бадмин бээдлтәһәр самлжич. Бадмин нег зург экднь бэәнэ, мел тер зургин бээдлтэ болжич. Иигж сөргхлэ, невчк талдан бээдл һарчана. Гентки медхд, нег үлү таньхд, невчки саалтг чигн болх. Ода иигэд самлчкхла, хаврин эклцэр манахнур альм авч ирж хулддг мана таньл нег армянинэ бээдл һарад бээвч,— гиж Булһа инэв.— Аав, би мел чикэр келж эс бэәнү?

— Мел чик. Шикрэ чини атхлдсн үсичнь үзэд, дэкэд мана киж йовх күүндвр сонсхла, урднь «эндүрсэн» йосар медх,— гиж Саарл-өвгн таасв.— Не, йовий. Булһа, чи түрүлэд ор, бидн — ардасчнь...

...Булһа Шикрэ-эмгнэ хораһур орж ирн, терүнүрн өөрдв:

— Шикрэ-ээж, таниг, цуг маниг ээмүлдг көвүн аашна. Терүнлэ ода таньлдж чаджанат,— гиж эн, орж аашх көвүнд сонсххар эс седсн бээдлэр, арһул келв. Тер хоорид орж аашх Саарл-өвгн Борис хойр күүндж йовна: — Яһж йовж ирвчи? Шикрэ-ээж ода сэн бээнэ. Чамд өөлж бээхш. Энүнлэ учрсн йовдл чини ирлһнлэ нам ямаран болв чигн залһлдан уга... Медэтэ күүнлэ юн болвчн учрхгов...

Өгх зөвтэ хэрүһэн Борис чигн өгч йовна.

Болв эн саамла урднь кенэ чигн уханд эс оржасн йовдл учрв: Шикрэ-эмгн кевтсн ормасн генткн өсрэд гишн босад, бийүрнь өөрдж аашх Борист, гүүхин нааһар гишн, күрэд, терүг күзүдж теврэд, хойр халхинь селн үмсчкэд, дарунь хойр-негн ишкдл хэрү кеһэд, көвүнүр дэки нег агчмд хэләһэд зогсжаһад, энүг дэки эклэд үмсв. Дарунь эццн цаһан һариннь хурһдарн көвүнэ толһан үсинь илэд оркв: «Ингхлэ, сэн болх... Сөрглһн чамд зокж бээхш...» Шикрэ-эмгн дарунь эрст бээсн өлгөтэ зургур хэлэв. Энүнэ хэләсн үзгүр ширтсн Борис «эврәннь зурган» үзж, алч болв.

— Саарл, танд би икэр ханжанав. Эн давсн тавн хонгин туршарт намаг хэлэж харжасндтн, эн харһлданд намаг белдсндтн...— гиж Шикрэ-эмгн келэд, бийләһэн зерглдүлэд суулһчксн көвүг энкр хэләцэр хэләжәһэд, дэки үмсв.— Тавн хонгин дуусн би теелчүв. Үзгдл болхв, аль зүүдн болхв? Болв үзгдл чигн биш, зүүдн чигн биш, үндән болсн йовдл болвза гисн тоолвр мини чеежәс һарсн уга. Зуг иигж санхд, нег үлү тер сансан итххд күчр билэ... Ода энүнэ орсаһар болв чигн келсн үгмүд, һариннь дайллт, көлиннь ишкдл, нег үлү энүнэ чирән, нанд, мини көвүн болвза гисн тоолвртм ямаран чигн алнтрлт үлдәсн уга. Мини Бадм орн-нутгиннь нег булд седклләнэ ирлцсн иньг олж, терүнлөгән бээсинь би ода меджәнэв. Болв намас һарсн, нанд энкр үрн минь иим олн жилмүдин туршарт бийиннь тускар ямаран чигн зэнг өглһн угаһар бээхднэ ямаран ик уршгта үүл харһсинь би медхәр седлэв. Ямаран?

Бадмла ямаран уршгта үүл учрсна тускар Саарл-өвгн цээлһж келв.— Бас эс медгдж бээх юмн бээхлэ, сур. Эн — Бадминь ач, чини жич көвүн... Эн бийнь келэд бээх. Миниһар болхла, Бадм тийгж шиидх чигн бээсн. Терүнэ тиим шиидвр бас чамд дегэд ик дурта бээснэ, тегэд чигн чамаг эрвлснэ учр гиж би санжанав.

— Медгдженэ. Болв үрнь эkdән, ямаран болвчн, кезэ болвчн — үрнь,— гиж Шикрэ-эмгн келн саналдчкэд, аанан ик цаһан альчурарн хойр нүдән арчв.

— Чини седкл медгджэнэ. Терүгичнь көвүнчнь нег үлү сээнэр меддг бээсн болх. Тиим юмн учрсн болхла, терүг нег үлү арвхн йистэ настаһаснь авн эклж даана гисн — күчрл юмн. Терүгэн даахднь — энкр күүнэсн тиигж холдлһн — һанцхн чик гисн ишкдл бээсндэн шаху, — гиж Саарл-өвгн келв. — Болв чамаг ямаран чигн арһар олж авч, мини ормд терүнд оч үзгд гиж көвүндэн даалһсмн бээж. Көвүнлэнь юн учрсинь чи бас медвч. Аав эцк хойриннь эс чадсиг эн көвүн күцэж йовх болжана.

— Не, болсн болад хуурва. Энүнэ тускар сурх сурврмуд нанд бас чигн олн. Болв эндрин бийднь хотна улст зэнглх кергтэ. Уунһ үрнәннь ачиг маңһдурин бийднь нээрлүлнэв. Мини жичиг. Уга. Эн мини жич биш, эн мини көвүн, мини Бадм! — гиж Шикр-эмгн нег мөслсн дууһар герчлв. — Эрсүр хэлэти. Үзжэнт?!

— Үзжэнэ, үзлгө яах билэвидн. Ода зуг бидн биш, цуг хотна улс меджэнэ, — гиж Саарл-өвгн урмдтаһар келв. — Цуг хотна улс чини байриг хувалцжана.

— Нээрлүллһн дегэд адһмта болж бээхший? Хойр-негн өдр бас невчк амрад, бийн тогтнулад авчкад, кехм болвза? — гиж Буһа көгшад селвгән өгв.

— Уга, сааж болшго. Оратж чигн одх. Эрк биш маңһдур. Эндр кеж болшгонь медгджэнэ, маңһдур... Эрк биш... Би эн өдриг кедү жил күлөжэнэв?! Дөчн Һурвн жилин туршарт пенсэсн сар болһнд таваһад арслң дүрэд бээлэв. Тер мөнгм хотна улсиг нег асхн сээнэр жирһүлхд күрх эсий? Жичэн, жичэн биш, көвүһән жирһүлнэв... Бийн бас. Буһа, чи школын күүкдэр дөң авад, эн жирһлиг һардлһн. Нег дэкж болв чигн би жирһх, хотнаннь улсиг жирһүлх зөвтэв. Терүнэс давхла, Алдр дээнд бэрсн мини диилвриг темдглл уга давулх зөв мини өөрхн улсин кенднь чигн уга. Буһа, ке, күцэ, удашулл уга эклэд бэ. Баһ биш дөнгөн күрглэч. Ханжанав. Ода эн сурврм — чамас мини суржах сүүлн сурврм чигн болад бээх...

— Шикр-ээж, ю келжэхмта?! Би күцэхв, цуг кергтэ тоотынь күцэхд дөнгөн күргх улс дала бээхинь та бийтн меднэт. Зуг та тиигж «сүүлһн» гиж бичэ келтн.

— Келгджэх юмий яһначи? — гиж Шикр-эмгн гүүнөр саналдв. — Юн чигн юмн кемжэтэ, болзгта. Насни туршарт деесн метэр эрчмлсн цогц... Энүнэ эрчмнь кезэ нег цагт хэрх зөвтөлм. Үзжэнч энүг?.. Шикр-эмгн кезэ нег цагт ээрчэһэд орксн утцта иигән орнаннь дорас татж авад, терүнэ утцнась бэрэд өргв: иг нег агчмд көндрл уга дүүжлгджэһэд, эклэд хэрү эргв. Энүнэ эргц улм-улмар хурдлад бээв. — Үзжэнчи, Буһа, уралан биш хэрү эргжэнэ. Тер мет мини цогц... Эндр күртл эн утцн метэр эрчмлжэлэ, би энүг эрчмлжэлэв, цааранднь чадшгов. Нанд цааранднь эрчм чигн керго. Седсндэн күрүв, ода цогцм сулдж одв. — Шикр-эмгн Буһа тал хэлэчкэд, терүнэ байр уга болтлан саглсн дүр

үзчкэд: — Не, йов. Мини келсиг кергтэн бичэ ав,— гиж тогтун, жөөлн үгэр келв.

— Мини энкр улс! Идтн! Уутн! Жирһтн! Мини көвүн Бадм хортнас Төрскэн харсхар дөчн һурвн жил хооран гертэсн һарч йовла. Тер дэн мини чееж дотр, зүркндм өцклдүр күртл болата билэ. Терүнд диилвр бэрэд, көвүн минь ода шинкэн хэрү, тер урдк, дөчн һурвн жил хоорандк бөөдлэри нанур ирв. Иигж ирхинь би медлэв, тегэд чигн күлэхэд, тесэд бээһәм эн. Үзжэнт?! Мини өөр эн зогсжана!— гиж маңһдуртнь цуглрсн бүкл хотна улсин өмн һарч зогсад, Шикрә-эмгн герчлв.— Уутн! Идтн! Жирһтн!

Мана хотна сээхн седклтэ улс! Эн жилмүдт нанла хамдан зовлат, ода нанла хамдан байрлтн! Таднд би ханжанав! Көвүһим олж өгсн газетин көдлөч Сергейд мини ик ханлт күргтн! Би терүнлө харһл уга чигн бээхв. Сэн седклтэ күн оньдинд, юн чигн арһар зуг сээһән хальдадмн.

— Сергей эн бээне!— гиж келн, Булһа Шикрә-эмгнүр өөрдэд күрэд ирв. Энүнэ өөр йовсн өндр шар көвүг көгшө энкрэр теврж уувь: — Көвүгим олж өгвч.

— Тана байриг хувалцл уга газетин көдлөч, тана сэн таньл би, гертэн тесж суушгоlm,— гиж Сергей келэд, көгшөг күчнь номһрад бээсн теврлtd баахн зуур цагт тагчгрв. Дарунь Сергей Борис хойр эврәннь цуг, ахр болвчн, наснаннь туршарт нег-негән хээж, эрэн гиж олж харһсн хойр иньг метэр теврлдв.

Кесгин цагас нааран болад уга ик жирһл тер асхн Ниицән селэнд болв.

...Маңһдуртнь Шикрә-эмгн хотан бийнь кев, Саарл-өвгиг дуудулв. Хотын сүүр деер сурһмжин цөөкн үг Борист эн келв.— Ардм үлджэх гер-малым эврәннь седсэрн эдл,— гиж эн сүүлднь келв.— Цугинь чамд герәслжәнэв. Эн өдриг би басл удан күлэвүв... Ода менд бээтн.— Иигж көгшө келчкэд, Борисиг энкрэр бийүрн шахж, дэки үмсв.

— Ээж, ю келжэхмт? Та ода чигн кесг жилд эмд-менд бээхт,— гиж, Борис бас немж келхэр седв. Болв хоолнь бүтэд, келх үгмүдән келж ядад, босад, терзин өөр зогсад, нульмсан арчв. Эн саамла Шикрә-эмгнә өнгнь тасрсн чирэг Саарл-өвгн деерәс дорагшлулад альхарн илсн болад оркв. Цаадкнь нүдән дэжж сексн уга. Эмн-шир уга цогц деер: «Иим юмн учрх зөв уга!» — гиж хээкрн, Борис элкдж унв.— Би үкл авч ирсн болжахмби?!

— Уга! Чи байр авч ирвч. Кежәсн күслән күцэд, байрта седклэри «сээһән хээснәс» үлү сән юмн гиж, икәр медәрсн күүнд уга. Кен чигн күн эврә-эврә жирһлән бийснь бүрдэх зөвтә. Тегэд чигн «амр жирһл биш, амр үкл өгтн» гиж медәгнр, нам терүгән эс итскн бийснь, деерксәсн сурдмн. Куки минь, медх кергтә. Чамаг

үзэд үклһн — цогцарн дүүрн хуучта, ташр насндан күрсн Шикрэд дегэд ик кишг. Сээхн амр үкл. Энүнд чини төрскн, энкр дүричнь, чини төрскн үнричнь эн миңһн дууна холас чигн сонсад, медэд, терүгән эрк биш үзх күслиннь күчәр эндр күртл тесэд бээснь алдг уга. Чамаг һазр деер уга болсн болхла, эн ики эрт чигн «сээһән хээх» бээсн. Күсл гидг юмн тиим ик күчтә болжана. Шикрә ут нас зүүв, ик зовлң даав, болв жирһлин цуг күчр-күнд хаалһинь давж чадв, тер хаалһан диилвртәһәр төгсөв.— Саарл-өвгн босв:

— Әмтнд зәңг өгх кергтә. Чи, Борис... Чи эзнч, цуг тоотынь һартан ав. Эс медгджәх тоотан медәтә улсас сур. Жирһлин нег эргцнь чилхлә, дарук эргцнь эклдг йорта юмн.